

על הדפוסים של שו"ת חוט השני*

ר' יאיר חיים בכרך הביא לדפוס את שו"ת חוט השני, שיש בו תשובות של זקנו ר' שמואל בכרך, של אביו ר' משה שמשון בכרך וגם תשובות משל עצמו¹. בשער הספר נדפס:

ספר חוט השני אשר הוציא לאור בנן של קדושים. גזע ישישים. ה"ה² הרב המופלא המופלג בתורה ובחכמה משמח אלקים ואנשים. מגלה עמוקות מיני

* מאמר זה נכתב כתוצר נלווה לעבודה בקליטת ספרים הנערכת בפרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן. כדי לקלוט למאגר ספרים חדשים שנדפסו בעבר בדפוסים שונים, שומה עלינו להחליט איזה מהדפוסים הוא השלם והמתוקן ביותר, שאת נוסחו ראוי להכניס למאגר. לצורך כך אנו עורכים בדיקות שונות, שהמשתמשים אינם מודעים להם. הואיל ולפנינו דוגמה חשובה ומעניינת חשבתי שמן הראוי להביאה לפני הציבור, כדי שידעו המשתמשים הרבים בפרויקט השו"ת עד כמה הדברים לעיתים אינם כה פשוטים. לדעתי יש למאמר קצר זה גם ערך בפני עצמו, כפי שהקוראים ישפטו בעצמם.

1 ברצוני להעיר כאן אודות שנת הולדתו של ר' יאיר. שאלה זו נתעוררה אף היא בפרויקט השו"ת בעקבות פנייתו של מר אבי ליפשיץ אלינו לברור הענין, כיון שלא כל ספרי התולדות מסכימים עם התאריך שצ"ח (1638) שנרשם במדור הביבליוגרפי בתקליטור, אלא יש אומרים שהוא נולד בשנת שפ"ח (1628). לא אאריך לציין לכל ספרי התולדות, אלא אומר כי המקדימים מסתמכים על ספר נפשות צדיקים (רישום מצבות מבית העלמין בוורמייזא משנת 905) מאת י' לויזון, פפא"מ 1855 עמ' 72 (כותרת הספר בעברית וכותרת משנה בגרמנית, רישום המצבות בעברית ודברי ההסבר בגרמנית) כי נולד בשנת שפ"ח (1628), אבל לא הביא לכך ראיה. דוד קאופמן בחיבורו בגרמנית R. Jair Chajjim Bacharach, 1894, עמ' 26 כתב כי נולד בשנת שצ"ח (1638), בהסתמך על מה שכתב ר' יאיר עצמו בהקדמתו לחיבורו יאיר נתיב שנתפרסם בכתב העת ביכורים של נ' קלר, כרך א, וויק, תרכ"ד, עמ' 23: "דרשתי ביריד ורנקבורט בשנת ת"ך בהיותי בן כ"ב". צילום כתב היד של יאיר נתיב נמצא בספריה הלאומית בירושלים, מכון לתצלומי כתבי יד עבריים (F 10108), ואכן כך כתוב בכתב היד (ואין מספרי עמודים ולכן איני מציין לעמוד המתאים). נמצא כי התאריך הנכון של לידתו הוא שנת שצ"ח (1638).

2 בדפוס זה הגרשיים הודפסו תמיד בסוף המילה (כגון: הה", יאיר", ואני שניתני את המיקום כמקובל כיום).

חושך אור תורתו מאיר כתרשישים. ומגלה סתומות ויקרא אתהן חות יאי"ר כמוהר"ר יאיר חיים נר"ו, בן המנוח הגאון הדרשן הגדול הרב המופלא כמוהר"ר שמשון נ"ע אשר מצודתו היתה פרושה ואב"ד ור"מ בק"ק וורמייזא ואגפיה.

לאחר השער נמצאת הקדמתו של ר' יאיר. בין השאר הוא כותב כי בתחילה חשב לקרוא לספר בשם חוט המשולש, כיון שיש בו תשובות משלושה חכמים (זקנו, אביו והוא עצמו), אבל לבסוף החליט כי אין הוא שווה למדרגת אבותיו, ולכן קרא לו בשם חוט השני. קצת תמוה שבשער הספר נדפס "מגלה סתומות ויקרא אתהן חות יאי"ר", שהרי שו"ת חות יאיר נדפס לראשונה כעשרים שנה מאוחר יותר. גם לא נראה סביר בעיני שהמחבר כותב על עצמו תארי כבוד מפליגים כמצויין בשער הספר. נראה אפוא כי את נוסח השער כתבו המדפיסים עצמם. אולי בחוג מקורביו של רח"י בכרך היה כבר מוכר הספר חות יאיר למרות שלא נדפס עדיין, או שהתיבות 'ומגלה סתומות ויקרא אתהן חות יאיר' הן מעין מליצה של המדפיס.

על פי שער הספר אין אנו יכולים לדעת היכן ומתי הודפס. אכן בסוף הספר נאמר בין השאר: 'שלמו תשובות החשובות ארוכות וקצרות בדפוס נאה ומתקבל כעל הלוחות חרות... השקט ובטח לפ"ק לב"ע'. לאמור, שנת ההדפסה היא תל"ט. הביבליוגרפים קבעו את מקום הדפוס כפרנקפורט דמיין³.

יש לציין כי בשני הדפים האחרונים, קיד-קטו, נדפס לוח הטעות, וכך נאמר בראשו: 'לוח הטעות אשר הקורא משתאה עליהם, אפס חילוף אותיות הדומות כברדי"ו⁴ וכה"ג חסר ויתיר המובן בנקל לא השגחתי עליהם'. מיד נדון באמור בו. הספר נדפס שנית בסדילקאב שנת תקצ"ג⁵. מאלה עולה השאלה אם הכירו המדפיסים את לוח הטעות, ואם התייחסו אליו. הואיל והמדפיסים לא כתבו מאומה על עבודתם, לא נותר לנו אלא לבדוק אחריהם. כדי לבדוק את מעשיהם נעתיק מעט מלוח הטעות. לאחר הכותרת שהועתקה לעיל, נדפס בו כך:

תשובה א' דף א' ע"א. דבר. היה. מלוה מקרי ראוי וראיה: ע"ב: דידיה. הוא.

3 ראה עתה ש' גליק, קונטרס התשובות החדש, חלק א, ירושלים ורמת גן, תשס"ו, עמ' 359, מס' 1424, שתואר את הספר וציין לרוב אלו שעסקו בתיאור הספר. אעיר כאן כי לפי הרישום שלו עולה כי שנת ההדפסה אינה נמצאת בספר, אבל כפי שראינו היא נמצאת בסופו. כמו כן לא נרשם כי במהדורה הראשונה דפים קיד-קטו הם לוח הטעות, כפי שנכתוב בהמשך.

4 היינו: האות כ דומה לאות ב, האות ר דומה לאות ד, והאות י דומה לאות ו.

5 ח"ד פרידברג, בית עקד ספרים, עמ' 355 מס' 290, רשם כי הספר נדפס שנית בפירודא תק"ל, ואילו מהדורה סדילקאב היא מהדורה שלישית. על יסוד דברים אלה כתב כן י' וינוגרד, אוצר הספר העברי, ירושלים, תשנ"ה, ח"ב, עמ' 514. אולם לא מצאנו מהדורה זו בשום מקום, ולכן נראה לי כי מהדורה זו אינה קיימת. כידוע יש עוד מקרים כגון אלו שהרישום של פרידברג אינו מדויק.

הג"מ. ויותר בעין. כעין העוף. שפרש: דף ב ע"א: מההיא. הביאו כלם דברי הראב"ד פ"י מ"ש הטור בשמו דצריך האפוטרופוס לישבע ועל דברי הראב"ד התם סובבות כל התשובה: ע"ב: השומר: דף ג' ע"א דלדידיה. היתה שאלתי שלמידין זה. וכתב וז"ל: ולא דק: ע"ב: חולק יכול להעד. דף ה ע"א: רש"י בגמ'. ועמ"ש הב"ח וסמ"ע וש"כ בזה: דף ו ע"א: היות כי. אלא בשמותם עד אותו בו כפול שני שורות...

המעייין רואה מיד כי לוח הטעות כתוב בצורה גרועה ביותר. אמנם יש בו ציון העמוד, אבל אין בו ציון השורה. אבל גרוע מזה, המדפיסים הדפיסו בלוח הטעות אך ורק את הנוסח המתוקן, ועל המתקן למצוא בעצמו את המילה שנדפסה בטעות. ברור שדבר זה אינו קל, ובנוסף לכך הוא עלול לגרום גם לטעויות, שהרי יתכן שאנו מתקנים מקום שאינו דורש תיקון.

נעקוב עתה אחר פעולת המדפיסים.

1. דבר. כלומר, באחד המקומות נדפסה מילה מסויימת, וצריך להיות במקומה: דבר. מדפיסי סדילקוב מצאו כי בשורה השמינית נדפס: אפילו מעירו הוא דבור פשוט שחשוב וכו'. הם הבינו שצ"ל: הוא דבר פשוט, וכך תיקנו.
2. היה. באותה שורה נדפס: שהיה לו בשותפות כאילו הוה ל' תחת ידו. הם הדפיסו: כאילו היה ליה תחת ידו.
3. מלוה מקרי ראוי וראיה. בשורה 15 נדפס: במה שירצה הא וודאי מקרי ראוי ואע"ג שאין הלוה. הם הדפיסו: במה שירצה הא וודאי מלוה מקרי ראוי וראיה אע"ג שאין הלוה.
4. ע"ב. דידיה. בעמוד ב בשורה הראשונה נדפס: מ"מ המע"ה ועליה דידיה רמיא. הם הדפיסו: מ"מ המע"ה ועליה דידיה רמיא.
5. הוא. בשורה הראשונה נדפס: וראובן היה מוחזק. הם הדפיסו: וראובן הוא מוחזק.
6. הג"מ. בשורה 9 נדפס: הן למ"ש ה"ג פ"ה ממכירה. הם הדפיסו: למ"ש הג"מ פ"ה ממכירה.

אנו רואים אפוא כי מלאכת התיקונים אינה קלה, והמעייין מבין מעצמו כי לא תמיד ברור במבט ראשון איזהו המקום הדורש תיקון. נמצא כי נדרשת מיומנות מסויימת וטירחה לא מעטה מצד מדפיסי סדילקוב כדי לכווין לתיקון הנכון לו ציינו המדפיסים הראשונים.

אלא שהדברים אינם תמיד מובנים מאליהם. בהמשך של לוח הטעות שהועתק לעיל כתוב עתה: 'ויותר בעין. כעין בעוף.' והנה בדפוס ראשון בראש סי' ה נדפס:

מעשה בוירמיישא שהובא קיבה לפני שיצאו ממנו ג' ענפי' באורך חצי אצבע ויותר ממנו כעין חתיכ' מעים והיה סתום בסופו אך הבשר היה מעין בשר הקיבה.

6 צ"ל: כעין.

מעשה בוירמיישא שהובא קיבה לפני שיצאו ממנו ג' ענפי' באורך חצי אצבע ויותר בעין ממנו כעין בעוף חתיכ' מעים והיה סתום בסופו אך הבשר היה מעין בשר הקיבה.

המשפט המתוקן אינו מובן כלל ועיקר. ברור שהיה צריך לתקנו כך: ...'חצי אצבע ויותר כעין בעוף חתיכ' מעים'... ברור שהמדפיסים טעו בגלל הרישום הגרוע של לוח הטעות, ומה עוד שאירעה בו טעות דפוס.

אין טעם להמשיך בסקירה זו, והקורא מבין כי מדפיסי סדילקוב השתדלו לתקן את מהדורתם על פי לוח הטעות שצורף לדפוס הראשון, אבל לא תמיד הצליחו בכך. עוד ייאמר לשבחם, כי כפי שראינו בדוגמות המעטות שהעתקתי לעיל, הם גם פתחו, לעתים, קיצורים וראשי תיבות. יתר על כן, הם גם תיקנו טעויות דפוס מעטות. כגון בסי' ד נדפס: עסוקון, מקיימן, והם הדפיסו כראוי: עסוקין, מקיימין, ועוד בכגון אלו, ואיני מאריך. עם זאת פעמים רבות הם לא תיקנו. כגון באותו סימן (סי' ד) נדפס 'אבל בשאר קניני'... ולא תיקנו: 'קנינים'. ויש עוד דוגמות מסוג זה.

כידוע, דפוסי רוסייה עמדו תחת השגחת צנזורה חיצונית ופנימית, ולכן יש תמיד מקום לבדוק אם לא נעשו השמטות מחמת הצנזורה. ואכן סי' עה שכותרתו: "פסק מחמת א' שנדר להמיר במדינת רוסיא והיה איזה ימים אצלם בטירותם" וכו', המגלה כבר כי עניין זה נוגע לשאלה של המרת דת, הושמט כולו בדפוס סדילקוב. על השמטה זו כבר עמדו הביבליוגרפים. גם בסי' ל אירעה השמטה, אבל המדפיסים השלימו השמטה זו בעמוד הראשון של הספר, לאחר סיום הקדמת ר' יאיר, והודיעו: 'השמטה מן סוף השאלה ל'. אכן אין זו השמטה מחמת הצנזורה, אלא נראה שהיא נבעה מטעות כלשהיא.⁷

הספר נדפס פעם שלישית במונקאטש שנת תרנ"ו, ובשערו נכתב בין השאר: 'ויען כי רבים משתוקקים לרוות צמאונם... הובא כעת מחדש על מזבח הדפוס עם תוספת מעלות הדפסה והגה"ה מדיוקת (!) וגם כל השמטות והתיקונים באו עתה במקומם'. הקורא את דברי המדפיסים סבור כי בהשמטות הם התכוונו להדפסת סי' עה, וכן להחזרת חלק מסי' ל למקומו, ומן הסתם בתקונים הם התכוונו ללוח הטעות שהזכרנו לעיל. ברם, השוואה קלה בינם לבין דפוס סדילקוב מגלה כי מדפיסי סדילקוב אכן השמיטו מלים וחלקי משפטים בצורה שאינה מובנת, ומדפיסי מונקאטש החזירו

7 בסופו של דבר אין זו השמטה, שהרי הקטע נדפס, אלא שהוא לא נדפס במקומו הראוי. וראה לדוגמה שו"ת דברי יציב חלק או"ח סימן קצז, עמ' שצח, אות א, ד"ה ובתו"ט עמד: "ובתשובות חוט השני סי' כ"ט ול' עמד בזה וכתב שם בסו"ס ל' [שנדפס בראש הספר אחר ההקדמה]. התוספת בסוגריים מרובעים נועדה לעזור במציאת המקום לאדם המחזיק בידו את חוט השני השכיח כיום, דהיינו צילום של דפוס סדילקוב. תוספת זו היא מעשה ידיו של ר"י בויס שערך את התשובה, כפי ששמעתי ממנו, אבל האדמו"ר המשיב החזיק בידו מהדורה אחרת.

למקומם. אלא שגם מדפיסי מונקאטש הרשו לעצמם יתר על המידה, ובמקרים מסויימים הוסיפו ותיקנו את הנוסח שנדפס בדפוס ראשון כפי הבנתם. כדי לא להלאות את הקורא בדוגמאות רבות, אתן רק דוגמאות מההקדמה, ואידך זיל גמור. הדוגמאות מתייחסות רק לתיקונים של הוספות או השמטות מילים, ולא לתיקוני כתיב מלא או חסר, וגם לא לפתיחת קיצורים וכד'.

א. הנוסח כולו הוא של דפוס ראשון ודפוס מונקאטש, כאשר בסוגריים עגולים נמצאות ההשמטות של דפוס סדילקוב, שהוחזרו למקומם כאמור ע"י דפוס מונקאטש.

1. אף כי במקומות רבים הרגישו באותו דין (ונידון) מחברים אחרונים.
2. ופעמים פנו לדרך אחר אשר יהיה (הרוח מבינתו לעלות) וגם במקומות.
ב. הנוסח ללא סוגריים הוא של דפוס ראשון ודפוס סדילקוב, כאשר בסוגריים עגולים נמצאות ההשמטות של דפוס מונקאטש ובין סוגריים מרובעים נמצאות ההוספות שלו.

1. ומכ"י א"א הגאון כמוהר"ר [משה] שמשון זלה"ה.
2. לעשות הגהות פעמים להוסיף נופך (משלי) [בראיות] להקשות ולתרוץ.
יש בידי עוד דוגמאות רבות לשינויים בין הדפוסים, כולל הבנה שונה וגם מיקום שונה של הטעויות שנרשמו בלוח הטעות, ואחת מהן היא זו שראינו לעיל ליד הערה 4, אלא שאיני רוצה להאריך.

המסקנה מהאמור לעיל ברורה. הבא להוציא לאור במהדורת צילום את שו"ת חוט השני⁸ צריך לדעת כי לכאורה מהדורת מונקאטש טובה יותר? ההשמטות הגדולות של סימנים ל ו-עה הושבו למקומן. גם ההשמטות הנוספות שאירעו בדפוס סדילקוב בלי סיבה סבירה לעין באו על מקומן. אבל גם דפוס מונקאטש אינו נאמן לדפוס ראשון, ויש בו תיקונים של ממש ביחס לדפוס הראשון. דומה, שאין מוצא טוב יותר מאשר להדפיס מחדש את הספר בשים לב לכל האמור לעיל, ולא להסתפק בצילום בלבד.

8 בשנת תש"ל הוציא מכון חתם סופר במהדורת צילום את דפוס סדילקוב. דפוס זה נכלל גם במאגר אוצר החכמה בירושלים, וגם במאגר פתחי תשובות שיצא לאור בניו יורק. האחרון הגדיל לעשות ברושמו בחוברת המצורפת לדיסק כי מדובר בדפוס פפד"מ תל"ט, אבל לאמיתו של דבר הוא צילם את דפוס סדילקוב.

9 אכן מהדורת מונקאטש צולמה בניו יורק בשנת תשי"ט, כך על פי הרישום בקטלוג בית הספרים הלאומי. בתקליטור היוצא ע"י מפעל הביבליוגרפיה בשם "הביבליוגרפיה של הספר העברי" נאמר כי זו מהדורה מצומצמת בת 159 עותקים. ואכן לא מצאתי איזכור של מהדורה זו בשאר הספריות בארץ. אגב, לפי קטלוג ספריית הקונגרס בארה"ב קיימת מהד' צילום, ניו יורק 1995. בתחילה חשבתי שמא נתחלפה להם שנת ההדפסה וצ"ל 1959, אבל הואיל ונאמר שם כי אין במהדורה זו מיספור דפים, ואילו במהדורת תשי"ט יש מיספור דפים כפי שעולה מהרישום בבית הספרים, וגם אורך הספר לפי הרישום בקטלוגים אינו שווה, נראה אפוא כי זו מהדורת צילום נוספת.